

ԱՐՎԵՍ ART ИСКУССТВО

ԱՆՆԱ ԼԵՅԼՈՅԱՆ-ԵԿՄԱՆՅԱՆ*

ՍԵՂԱ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ**

DOI:10.57155/VOIY1909

ԿՈՐՍՎԱԾ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱՀԱՅՑ ԷԶԵՐ. ԵՐԻՆԵ ԳՐԶՈՒՀՈՒ ԸՆԴՈՐԻՆԱԿԱԾ ԶԵՆԱԳՐԻՆ ԿԱՐՎԱԾ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԲԱՑԱՌԻԿ ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ Երինե, գրչուհի, Մյունիք, Շինուհայր, Եղիս, մարգարե, Եղիս-
գարոս, պատառիկ-պահպանակ:

Հայերեն պատառիկ-պահպանակների ուսումնասիրման ընթացքում գտել
ենք նկարագրող օրինակներ ՄՄ4088 ձեռագրում, որը բովանդակությամբ
Ատենի Ժամագիրք¹ է: Այն ընդօրինակել է Երինե² գրչուհին 1673 թ. Շինուհայր
անապատում³ (նկ. 1)***: Մատյանի ստացողն է մահտեսի Կարապետը՝ գրչուհու

* Փարիզի Արևելյան Լեզուների և Քաղաքակրթությունների Պետական Ինստիտուտի
(INALCO) դոցենտ (Maître de conférences), արվեստագիտության դոկտոր,
annaleyoyan@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 13 մայիսի, 2024, հոդվածը գրախոս-
սելու օրը՝ 20 մայիսի, 2024:

** Մեքսիկացի Մաշտոցի անվան Մատենադարան, գիտաշխատող,
sedamanukyan89@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 13 մայիսի, 2024, հոդվածը
գրախոսելու օրը՝ 20 մայիսի, 2024:

¹ Մայր Ժամագիրք, որը ներառում է նաև Մաղմուսարան և Տոնացույց:

² Վ. Պետրոսյան, «Հայրենական մշակույթի պաշտպան հայ կանայք», Էջմիածին, № Է, 1981,
Էջ 50:

³ Ուշմիջնադարյան հայ ճարտարապետության Շինուհայր (Շենիեր, Շնիեր) Կուսանագ անա-
պատը Մյունիքի մարզի Շինուհայր գյուղի հարավային կողմում է՝ Որոտանի ձորի եզրին:
Վանքը հարավային կողմում բաղկացած է Ս. Աստվածածին եկեղեցուց, գավթից և սեղա-
նատնից: Համալիրը հյուսիսից և արևելքից շրջապատված է պարիսպներով, իսկ արևմուտ-
քից և հարավից որպես բնական պարիսպ են ծառայում դեպի Որոտանի կիրճը գահավիժող
ժայռերը: Պարսպապատերին կից սենյակներն ավելացվել են ԺԹ. դարի վերջում և ծառայել
են որպես ծխական դպրոց: Տե՛ս Մ. Հասարթյան, Մյունիքի XVII–XVIII դարերի ճարտարա-
պետական համալիրները, Երևան, 1973, Էջ 33–36, Դիվան հայ վիճակագրության, Գորիսի, Միսիսի
և Գափանի շրջաններ, կազմ. Մ. Բարխուդարյանը, Պ. 2, Երևան, 1960, Էջ 56–60:

*** Այս և մյուս նկարները տե՛ս ներդիրում:

հորեղբայրը: Այս ձեռագիրը, ինչպես նաև Երիներ գրչուհու մյուս ձեռագրերը ԺԷ. դարի գրչության արվեստի ուսումնասիրման կարևոր նյութ են, որոնք, սակայն, մինչ օրս քննության չեն ենթարկվել (տե՛ս Հավելվածը):

ՄՄ 4088 ձեռագրին կցված պատառիկները

ՄՄ4088 ձեռագիրն ունի բովանդակությամբ և նկարչությամբ բացառիկ երեք պատառիկ-պահպանակ (Աա-Աբ, Բա-Բբ, Գա-Գբ), մագաղաթյա այդ թերթերը կարված են սկզբից և վերջից (նկ. 2-3.2): Պատառիկ-պահպանակը բովանդակությամբ ճաշոց է՝ Թ. դարի վերջով կամ Ժ. դարի սկզբով թվագրվող: Հին ճաշոցների⁴ հետ համեմատական քննությունը ցույց տվեց, որ մեր օրինակն ավելի մոտ է Երուսաղեմի «Սահմանքի» Փարիզի օրինակին⁵: Այնուհայտ է, որ պատառիկի թերթերն անջատված են շատ ավելի մեծադիր ձեռագրից՝ գրված գեղեցիկ բոլորգիծ երկաթագրով, երկայուն գրությամբ և մուգ շագանակագույն թանաքով: Այսօր էջերը շրջված են, ընդլայնակի ծավալված և մասամբ եզրահատված:

Բուն ձեռագիրը, որին կարված են պատառիկները, ունի պարզ նկարչություն՝ հիմնականում տիտղոսաթերթերի տեսքով՝ շագանակագույնի և դեղնականաչավունի մշակմամբ, որն առկա է նաև պատառիկի մանրանկարչության մեջ: Այնպիսի տպավորություն է, կարծես, ծաղկողը պատառիկի նկարչության գույները հաշվի առնելով դրանց է հարմարեցրել բուն ձեռագրի գունային լուծումները:

Պատառիկ Բա էջի արտաքին լուսանկարում պատկերված է հասակով մեկ կանգնած սուրբ, որի լուսապսակի աջ և ձախ կողմերում կարդում ենք՝ «Եղիսեի մարգարե»: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ՅեղիՍԵԻ անվան միայն ՅԻՍԵԻ-ն է գրված վերից վար, կարմիր թանաքով, որի վրա, կողքից, հախանաբար, հետագայում ավելացվել են գորշ թանաքով, նախ **Ե** և **Ղ** տառերը, ապա նաև նույն թանաքով կարմրի վրայից գրվել են **Ի**, **Ե** և **Ի** տառերը: Հիմնվելով մարգարեի պատկերի հարևանությամբ տեղադրված բնագրային հատվածի վրա՝ սկննհայտ է դառնում, որ պատկերված մարգարեն սուրբ Եղիսեն է՝ Եղիա մարգարեի աշակերտը:

⁴ Գ. Ռինու, «Ճաշոց» գրքի ծագումն ու զարգացումը, ՊԲՀ, № 2, 1987, էջ 33:

⁵ Տե՛ս Le Codex Arménien Jérusalem 121, II Édition Comparée du Texte et de Deux Autres Manuscrits. Introduction, Textes, Traduction et Notes, par A. Renoux, Turnhout/Belgique, 1971, p. 344-346, 352: Ըստ այս հրատարակության՝ պատառիկ-պահպանակ Գ.-ի բնագիրը ընթերցվածների դասավորությամբ նման է Փրզ. 44 ձեռագրի (Ժ. դ.) բնագրական հաջորդականությանը: Նման հին ճաշոցի պատառիկ նաև ՄՄ4435 ձեռագրում է, որտեղ Մուսթ Երուսաղեմ տեսարանն է, որի բնագրային հատվածն առանձնահատուկ է իր հնությանը՝ ընթերցվածների դասավորությամբ նման ՄՄ985 ճաշոցին: Հին օրինակների շարքում է նաև ՄՄ 5356 ձեռագիրը:

Եդիսեն մարգարեն բաց դեղնականաչավուն երկար գգեստով և բաց մոխրակապտավուն թիկնոցով է, թեև պատկերի ստորին հատվածը վնասված է, սակայն տեսանելի են նաև նրա ոտքերն ու ոտնաբաց կոշիկները: Մարգարեին բնորոշ նրա պատկերատիպում աչքի է ընկնում նախ և առաջ կապույտ ժապավենով երիզված, և ներսից ճաճանչներ հիշեցնող մանր գծերով մշակված մեծ լուսապսակը: Հարկ է նշել, որ լուսապսակի ներսի գծերն իրենց անկանոն և փոքր-ինչ անփույթ կատարմամբ տարբերվում են մանրանկարի ընդհանուր գծային շատ հստակ և հմուտ գծանկարից:

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ գիծը առանձնահատուկ հմայք է հաղորդում մանրանկարին իր «կենդանի» ելևէջներով ու լուսատվերային խաղերով: Գունային առումով լուսապսակի կապույտ երիզը մանրանկարի ամենից վառ երանգային լուծումն է և, կարծես, կոչված է շեշտադրելու մարգարեի՝ մեծ վարպետությամբ կատարված դիմապատկերը:

Կերպարին առանձնահատուկ գրավչություն է հաղորդում համաչափ դեմքի գեղեցիկ կատարումը՝ վարպետորեն արված ճերմակ մազերն ու մորուսը, դիմագծերի գծային հմուտ և պարզ լուծումը, ինչպես նաև՝ այս ամենի երանգային նուրբ ելևէջները: Հատկանշական է մանրանկարչի ձեռքի հմտությունն ու վարպետությունը, գծի հստակությունն ու բացարձակ նշգրտությունը:

Մարգարեի աջ ձեռքում զարարափայթեթ է, իսկ ձախն օրհնող դիրքով է: Ուշագրավ է աջ ձեռքի շարժման անվարժ կատարումը, ինչն ակնհայտ է դարձնում բնօրինակից պատճենելու արդյունքում պատկերի հայելանման արտացոլման խնդիրը և այն հաղթահարելու միտումը: Չնայած գույների վնասվածությանը՝ հագուստի ծալքերի մանրամասն, գծային մշակումը ավելի արտահայտիչ է դառնում գունային հրաշալի լուծման շնորհիվ: Մանրանկարիչը հմտորեն է համադրել շապիկի դեղնականաչավունը և թիկնոցի կապտաարծաթագույնը:

Ձեռագրի վերջում կարված երկրորդ պատառիկի (Գա) վրա պատկերված է, դարձյալ հասակով մեկ կանգնած, սրբի պատկեր: Վերջինիս լուսապսակի աջ կողմում կարդում ենք երկաթագրով և կարմիր թանաքով գրված՝ ՍՈՒՐԲՆ: Բնագրից (Եբր. ԺԲ:12-13, Բ. Մակար. 2:18-21) հասկանում ենք, որ պատկերված է մակաբայեցիների ս. Եդիսագարոս քահանան: Հավանաբար, «Եդիսագարոս» գրված է եղել լուսապսակից ձախ՝ մագաղաթի՝ այժմ հատված մասում: Ս. Եդիսագարոսի պատկերատիպը բացառիկ է և սակավադեպ հայկական մանրանկարչության մեջ⁶: Թեև, ընդհանուր առմամբ, երկու սրբերի պատկերները նմանա-

⁶ Մատենադարանում պահվող մի շարք ձեռագրերում գտանք Եդիսեի պատկերներ և ՄՄ4883 (1462 թ., 587ա) ձեռագրի մակաբայեցիների նյութի մոտ շատ հետաքրքրական մի պատկեր: Բնագրից դատելով՝ կարող էինք ասել, որ պատկերվածը Եդիսագարոսն է, սակայն զինվորական հանդերձանքի պատկերումը կասկածելի թվաց, քանի որ վարքում մակաբայեցիներից ոչ մեկը, այդ թվում՝ Եդիսագարոսը, չեն հիշատակվում որպես զինվոր: Պատկերվածը լուսապսակով է, հրեական կիպայով:

տիպ ռճական լուծումներ ունեն, ինչպես օրինակ՝ նրանց հասակով մեկ ներկայացնելը կամ լուսապսակների նմանատիպ մշակումը, դիմագծերի գծային հմուտ և պարզ լուծումը, դրանց նուրբ գունային ելևէջները և այլն, սակայն հստակ պարկերազրական տարբերություններ ևս կան. Եղիազարտար կապույտ երկար զգեստով է և կարմիր թիկնոցով՝ քղամիդով, որը ճարմանդով ամրանում է աջ ուսի վրա: Նրա քղամիդին ամրացված են երկրաչափական տարբեր ձևերի և չափերի, հավանաբար թանկարժեք քարերով զարդարված, ճերմակ տաբլիոնի (ταβλίον) երկու վահանակներ: Բյուզանդական համդերձի այդ մանրամասնը, որ հագուստի եզրին կարված երիզ է⁷, սրբերի հագուստի վրա մատնանշում է նրանց ազնվական ծագումը: Տաբլիոնի ճերմակ կտորն ու զարդերը կրկնվում են նաև սրբի կապույտ շապիկի ստորին հատվածում: Ի տարբերություն Եղիսե մարգարեի՝ ս. Եղիազարտարի զգեստի տակից երևում են նրա՝ հավանաբար սկզբնապես կապույտ տաբատի փոքրերը:

Եթե նախորդ պատկերում մարգարեի աջ ձեռքում մարգարեության գալարն է, ապա այստեղ՝ Եղիազարտարի ձեռքում, մարտիրոսի խաչն է, իսկ ձախ ձեռքը թիկնոցի տակ է: Ինչպես արդեն նշեցինք, Եղիսե մարգարեի և սուրբ Եղիազարտարի՝ կապույտ գույնով երիզված լուսապսակը ներսից ճանաչներ հիշեցնող մանր անփույթ գծերով է մշակված, ինչը բացարձակապես չի համապատասխանում մանրանկարի՝ վարպետորեն արված գծանկարին: Հետաքրքրական է նաև այն հանգամանքը, որ ս. Եղիազարտարի մանրանկարում դրանք առկա են միայն լուսապսակի ձախ կողմում: Պատառիկի վերին լուսանցքում՝ սուրբ Եղիազարտարից փոքր-ինչ հեռու, տեսանելի են նույն թանաքով արված նմանատիպ գծիկներ, ինչից և եկթաղրում ենք, որ դրանք ուշ շրջանի հավելումներ են: Գույները վնասված են՝ երկու պատկերի դեպքում էլ, սակայն հիմնականում անխառն, պարզ գունային լուծումներ են:

Եղիսե մարգարեի պատկերազրական վաղ օրինակներում, ինչպես՝ Աթոսում, մարգարեն երիտասարդ, ճաղատ և մորուսավոր է, արևելքում՝ լուսապսակով է, հավատարիմ մարգարեի՝ իր պատկերատիպին և հիմնականում ներկա-

ՄՄ489 (ԺԴ. դ., 227ա) ձեռագրի Եղիսե մարգարեի պատկերն սկզբունքորեն տարբերվում է մեր օրինակից: Եղիսեն մարգարեական պատկերատիպով է՝ լուսապսակով, ձեռքին բացված գալարափաթեթով և օրհնող ժեստով: ՄՄ4875 (1473 թ., 335բ) ձեռագրում Եղիսեն պատկերված է մինչև գոտկատեղը, գլուխը վեր բարձրացրած: Գալարափաթեթի փոխարեն ձեռքին գիրք է: Այս օրինակները, սակայն, պատկերազրական և ռճական ընդհանրություններ չունեն մեր պատառիկների սրբերի հետ:

Եղիսեի պատկերազրության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Band 6: *Ikonographie der Heiligen Crescentianus von Tunis bis Innocentia*, Rom: Herder, 1974, S.141-142, նաև՝ «Елисей», *Православная энциклопедия*, <https://www.pravenc.ru/text/189853.html>

⁷ P. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)*, Brill, 2010, pp. 282 -284.

յանում է մարգարեների պատկերաշարում, ինչպես օրինակ՝ Շտուդենիկայի որմնանկարում:

Եղիազարտար հիմնականում պատկերվել է մակաբայեցիների շարքում, նրա առանձին պատկերները սակավաթիվ են:

Թեև մեր բոլոր ջանքերն ասպարդյուն եղան այս երկու բացառիկ մանրանկարի նմանօրինակները⁸ գտնելու գործում, սակայն պարզ դարձավ, որ ոճական և պատկերագրական մի շարք զուգահեռներ կան ինչպես հայկական⁹, այնպես էլ արևելաքրիստոնեական և քյուզանդական արվեստի մի շարք օրինակների հետ¹⁰: Դրանց թվում թե՛ պատկերագրական, թե՛ ոճական առումով մեր պատմիկներին ամենից մոտ օրինակները Կապադոկիայի Թոքալի նոր եկեղեցու սրբերի պատկերներն են, հատկապես *ս. Կլավդիոսի (ΚΛΑΥΔΙΟΣ) պատկերը*¹¹ (Ժ. դար, նկ. 4):

Առանձնահատուկ է նաև Փարիզի Ազգային գրադարանի ասորերեն Հ^{մր} 341 Աստվածաշունչը¹²: Վերջինիս պատկերագրությունն ինքնին կարևորագույն նշանակություն ունի վաղքրիստոնեական ձեռագրարվեստի ուսումնասիրության համար¹³: Փարիզյան Աստվածաշունչը Պեշիթոյի ամենահին տարբերակն է: Այստեղ պահպանված քսանչորս մանրանկարները ուրվագծում են պատկերագրական նորաստեղծ ամբողջական մի համակարգ, ինչպես նաև բացահայտում ձեռագրի ծագման միջավայրը: Փարիզի Հ^{մր} 341 Աստվածաշնչի մարգարեների և առաքյալների պատկերների¹⁴ համեմատական քննությունը մեր պատկերների հետ ուղղակիորեն վկայում է պատկերագրական նման օրինաչափությունների և առանձնահատկությունների մասին (նկ. 5, 6), ինչը և հնարավորություն է տալիս ասելու, որ մեր պատմիկները նույն ավանդույթի հետագա կրողներն են:

⁸ Պատմիկների բուն ձեռագրից այլ էջեր գտնելու հույսով փնտրել ենք նաև առանձին հաշվառված պատմիկների և ձեռագրերին կարված պահպանակների շարքում: Սակայն դարձյալ անօգուտ:

⁹ Լավագույն զուգահեռները Մրենի, Արուճի, Թալինի տաճարների Է. դարի որմնանկարների հետ են:

¹⁰ Եգիպտոսի Սինա լեռան Ս. Եկատերինայի վանքի 6-7-րդ դարերին վերագրվող սրբապատկերները, ինչպես նաև նույն շրջանի ձեռագիր մատյաններից 586թ. Սիրիայի հյուսիս-արևելքում գտնվող Ջագբե վանքում գրված Ռաբուլայի ավետարանը:

¹¹ **A. W. Epstein**, *Tokali Kilise: Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1986, Fig. 82.

¹² <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10527102b/f408.item>

¹³ **F. Pacha Miran**, *Le décor de la Bible syriaque de Paris (BnF syr. 341) et son rôle dans l'histoire du livre chrétien* (Cahiers d'études syriaques, 7), Paris: Geuthner, 2020.

¹⁴ Պատկերների ասորերեն գրությունները կարդալու համար շնորհակալ ենք ասորագետ Էսթեր Պետրոսյանին:

Գրչության և մանրանկարչության փայլուն օրինակ Ճաշոցից անջատված և Երինե գրչուհու ԺԷ. դարի ձեռագրում հրաշքով հանգրվանած այս էջերը մի մեծ և հարուստ մանրանկարչական և պատկերագրական ավանդույթի փաստող վառ նմուշներ են: Հետաքրքիր զուգահեռ է նաև ուշ շրջանի ճարտարապետական կառույցներում, սովորաբար պատերի մեջ զետեղված ավելի վաղ շրջանի արձանագիր քարերի, խաչքարերի կամ գերեզմանաքարերի ներկայությունը: Վերջիններս, ինչպես պատուհիկ-պահպանակները, օգտագործվել են հիմնականում կիրառական նպատակով՝ որպես շինանյութ և հազվադեպ միայն՝ որպես զարդարանք: Հաճախ շրջված կամ թեքված այդ քարերը նախկինում եղած ու վերացած բնակատեղիների, վանքերի և սրբատեղիների, ինչպես նաև նրանց բնակիչների պատմության լուռ վկաներն են:

Ճինուհայրի Կուսանաց անապատի պահպանված կառույցները ԺԷ.-ԺԹ. դարերի են, սակայն վանական համալիրի գրեթե բոլոր շինությունների պատերում առկա են ավելի վաղ շրջանից պահպանված քարեր (նկ. 7): Դրանց թվում հատկապես ուշագրավ են ԺԲ.-ԺԳ. դարերով թվագրվող արձանագիր խաչքարերը¹⁵, որոնք առնվազն ԺԲ. դարի հուշարձանի գոյության ապացույցն են: Հնարավոր է, որ այն էլ, ինչպես Սյունիքի մի շարք հուշարձաններ, ավերվել է 1658 թվականի սարսափելի երկրաշարժից, վերականգնվել և վերաբնակեցվել է հետագա տարիներին¹⁶:

Բազմաթիվ անպատասխան հարցերով է լի Սյունիքի մանրանկարչության վաղ շրջանը, որը մշուշվում է տարբեր հանգամանքներով¹⁷: Բնական աղետների կողքին և դրանցից շատ ավելի ավերիչ ու աղետալի էին թերևս, թշնամական հարձակումները, որոնց արդյունքում ձեռագրական մեծածավալ ժառանգություն է ոչնչացվել¹⁸: Եթե ուշադրություն դարձնենք մեզ հասած նկարագրող պատուհիկ-պահպանակների բուն ձեռագրերի վիճակագրությանը, ապա բավական մեծ քանակով ձեռագրեր Սյունիքի տարբեր գրչակենտրոնների ընդօրինակություններ են՝ հատկապես 15-17-րդ դարերի: Եվ բացառված չէ, որ ոչնչաց-

¹⁵ Դիվանի հայ վիճագրության, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, Պ. 2, խմբ.՝ Բ. Առաքելյան, Երևան, 1960, էջ 56-57:

¹⁶ Հատկանշական է, որ Չաքարիա Ազուլեցին Շնհերի Կուսանաց անապատ է այցելել 1658 թ. երկրաշարժից տաս տարի անց, նախքան վանական համալիրի պահպանված բոլոր շինությունների կառուցումը և վկայել, որ 1668 թ. մենաստանի միաբանների թիվը հասնում էր 60-ի, տե՛ս *Չաքարիա Ազուլեցու որագրությունը*, խմբ.՝ Ս. Տեր-Ավետիսյան, Երևան, 1938, էջ 76:

¹⁷ Սյունիքի՝ որպես մշակութային և ձեռագրական հարուստ կենտրոնի մասին տե՛ս Ա. Գևորգյան, *Հայոց Չորի և Որոտանի մանրանկարչությունը* 13-17-րդ դարերում, Երևան, 2003, էջ 3-15:

¹⁸ Ստեփանոս Օրբելյանը հայտնում է, որ 1170 թ. Բաղաբերդը գրավելիս սելջուկները թալանել և ցիրուցան են արել Տաթևի վանքից և հարակից գավառներից այնտեղ ամբարված ավելի քան 10.000 ձեռագիր: Տե՛ս *Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն Նախանգին Սիսական, Տփղիս*, 1910, էջ 335-336:

ված ձեռագրերի բեկորները տեղ են գտել Սյունիքի՝ ավելի ուշ շրջանի ձեռագրական օրինակներում:

Վերջիվերջո, Սյունիքի վաղ շրջանի մանրանկարչական հարուստ ավանդույթի մասին է վկայում նաև Բդեճո Նորավանքում ստեղծված Էջմիածնի 989 թ. Ավետարանը (ՄՄ 2374), որը պարզապես չէր կարող շարունակություն և զարգացում չունենալ:

Բնականաբար, Շինուհայրի անապատում Երինե գրչուհու, ինչպես նաև այլ միանձնուհիների տրամադրության տակ եղել են բազմաթիվ ձեռագրեր և բնօրինակներ, որոնք ընդօրինակվել են: Չենք բացառում, որ դրանց մեջ էր նաև մագաղաթյա մեծածավալ և բարձրարվեստ Ճաշոցը, որից անջատվել են մեր պատառիկ-պահպանակները: Միաժամանակ կարծում ենք, որ այս Ճաշոցը պետք է որ մանրամասն նկարազարդված լիներ, այդ թվում ունենար բազմաթիվ տրբերի և մարգարեների պատկերներ, որոնց շարքում՝ սակավադեպ առանձին պատկերազրույթյա՞նք հանդիպող Եղիսեի և Եղիազարտի պատկերները:

Այս պատառիկ-պատկերները վաղմիջնադարյան ոչ միայն հայկական, այլև համաշխարհային մանրանկարչական արվեստի բացառիկ նմուշներ են, որոնց ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս լրացնելու մեր իմացությունն այդ շրջանի պատկերազրական ավանդույթների և ընդհանրապես ձեռագրարվեստի, իսկ այս դեպքում՝ նաև վաղ շրջանի Ճաշոցների նկարազարդման համակարգի և սկզբունքների մասին:

Ստորև բերում ենք խնդրո՞ւ ՄՄ4088 ձեռագրի պատառիկների բնագիրը¹⁹, գրված երկայուն բոլորգիծ երկաթագրով.

Աս. «/// [մին] չ եւ իսպառ, եւ արդ երիցս հարցես զաստրիսն: Եւ մեռաւ Եղիսե, եւ թաղեցին զնա. մեկնակազէնքն Մովսէս եղին յերկիրն ի գալ տարոյն: Եւ եղև ի թաղեալն նոցա զայր մի/// եւ /// ուելի /// մարգարեիցն: Որք հ[աւա]տովք պարտեցին զթ[ագաւ]որութիւնս, գործե[ցին] զարդարութիւն, հա[սին] ամետեաց, խցին զբ[երանս] առուծուց, շիջու[ցին] զգաւութիւն հրոյ ///:

Աբ. /// [Ահա թողեալ] յիցի [ձեզ] տունդ ձեր աներակ: [Բայ]ց ասեմ ձեզ, եթէ ոչ տեսանիցէք զիս յայ[սմ] [հ]ետէ, մինչեւ ասիցէք. [Արի] նեալ եկեալն յան[ուն] Տեսոն: Յունիս ամայ ի ԺԴ. [Եղիս]եի մարգարեի: Եւ ասի սաղմ[ոս]

¹⁹ Պատառիկների բնագրային նյութի սրբագրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մատենադարանի գիտաշխատող, ձեռագրագետ Գոհար Չատյանին: Պատառիկ Աբ-ում մատիտով գրված հետագայի հիշատակարաններ կան, Գա՝ հետագայի հիշատակարան՝ դժվարընթեռնելի, Գբ՝ հետագայի հիշատակարան. «Խընդամբ ամենեքեան զինչ մանուկ տղայ, / ծերունք շատ պատվ[ա]կանք, ընտրեալ քահանայ, / կանեաք պա[ր]կեշտաւորք, կոսանք նորընձայ, / այսօր զբեզ տեսայ» (Տե՛ս Ուշմիջնադարի հայ բանաստեղծությունը, (ԺԶ.-ԺԷ. դդ.), Կ. Ա., աշխ.՝ **Յ. Սահակեանի**, Երևան, 1986, էջ 166-167):

[ԾԺ]Ե., կցուրդ. Պատուական Է Ա. /// ընդ աղեղն քո ձեռաք քուք: Եւ եմուտ ընդ աղեղն ձեռաք իւրուք: Եւ եղ ԵղիսեԷ զձեռն իւր ի վերայ ձեռաց արքային եւ սաւ. բա՛ց զպատուհանդ որ ընդ արեւելս, եւ եքաց, եւ սաւ ԵղիսեԷ. ձգեայ: Եւ ձգեաց, եւ սաւ. նետո՛ւ

Բա. [մէ]ջ տաճարին եւ սեղան[ոյ]: Ամէն սսեմ ձեզ. Ե[կես]ցէ այս ամենայն ի վե[րայ] ազգիս այսաւրիկ: [Երուսաղ]էմ, որ կոտորեիր զմ[արգ]արէսն եւ քարկոծ առ[նէ]ր զառաքեալսն առ նա: [քան]ի՛ցս անգամ կամեցա[յ] [ժող]ո-վել զմանգունս քո, [զ]աւրինակ ժողովէ հաւ [զձ]ագս իւր ընդ թելուք /// Ըն-թերցումս ի Դ. Թագաւորութեանն. Եւ Եղիսեւ հիւանդացաւ հիւանդութիւն, որով եւ մեռաւ իսկ. եւ էջ առ նա Յովսա արքայ Բարայէղի, եւ երաց ի վերայ երեսաց նորա եւ սաւ. Հայր, հայր, կառքդ Բարայէղի եւ հեծեալք նորա: Եւ սաւ ցնա Եղի-սեւէ. Առ դու զաղեղն քո եւ զնետս քո: Եւ առ զաղեղն եւ զնետսն

Բբ. փրկութեան Տեռան, եւ նետ փրկութեան ընդդէմ Ասորոց. եւ հարցես զԱսորիսն Վիկեկ մինչեւ ի սպառ: Եւ սաւ ցնա Եղիսեւ. Առ դու քեզ նետս եւ առ եւ սսե ցարքայն Բարայէղի. Ձգեայ եւ հար զգետինդ եւ եհար արքայն երիցս եւ եկաց: Եւ տրտմեցաւ ի վերայ նորա այրն Աստուծոյ: Եւ սաւ. Եթէ հա[րեալ] /// Եւ ահա տեսին զմեկն[ա]զէնսն: Եւ ընգեցին [զայ]րն ի գերեզմանն Եղի[սե]ի եւ զնաց, մերձեցաւ: [Յոսկ]երսն ԵղիսԷի կենդ[անա]ցաւ, եւ կանգնեցաւ [ի վե]րայ ոտից իւրոց: Պաշտօնի առաքելոյ յԵբրա[յեցոց]. Եւ արդ, զի՛նչ եւս ասաց. զի չէ բաւական ժամս[նակս] պատմելոյ վասն

Գա. /// յարդարութիւն: Վասն որոյ զձեռս [լքեալս] եւ զծունգս գթո[տս] հաս[տատեցէք] եւ զշաւ[իղս] ուղիղս արարէք ոտից [ձեր]ոց: Չի մի որ կաղն իցէ [զ]որիցէ այդ մանաւանդ [բժ]շկեցի: Ապա վկայութիւն նոցա: [Եղի]սագարոս այր մեծ ընդ [առ]աջինսն ի գնդի անդ [յց]եալ աւուրբք՝ ծերացե[ալ] /// [տան]ջանսն ձեռներէ[ց] յինել, թքանել, անարգել զպաշտաւն նոցա, որպէս եւ արէն Է համբերողաց բացէ ի բաց անարգել ինչ, որ զինչ ոչ է արէն յանձին մատուցանել: Բսկ այն որ պատրաստեալ եկեալ Էին, ընքեանք առ տկարութեան մտացն, վասն անձնասէր բարոյիցն զոհիցն ի պաշ

Գբ. Չի լուծցես զկարծիսն եւ ի մահուանէդ ապրեցիս: Նա գեղեցիկ խոր-հուրդս հաստատուն յանձին եղեալ, զարժանի հասակին ըստ ծերութեան մեծու-թեանն, ըստ երեւելի վայելչութեանն, ըստ զուարթածաղիկ ալեացն զուարնա-ցելոց, ըստ գեղեցիկ ի մ[անկ.ութենէ] /// [խոստո]վանութիւն /// Բցեն բազումք ի [մանկ.տոյ] այդի որ ընդ ական հա[յի]ցին. կարծիս ի մտի դն[ից]են եւ սսի-ցեն. եթէ [Եղիս]ագարոս՝ իննսնեմեայ [ան]ցեալ Է ծերութեամբ [հա]սեալ ի դուռն վախճա[նի], յաղագգութիւն դա[րձ]աւ: Եւ նոքա վասն իմ

Հավելված

Մատենադարանում է պահվում Երինե գրչուհու երեք ձեռագիր՝ ՄՄ907, ՄՄ4088, ՄՄ10809, որոնց հիշատակարանները մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում ինչպես գրչուհու, այնպես էլ՝ իր միջավայրի մասին: ՄՄ4088 ձեռագրում Երինեն վարպետ գրիչ է, նրա ձեռքը վատահ է, թեք և համաչափ գրված տառերը կենդանություն են հաղորդում նրա գրչագրած ձեռագրերին:

ՄՄ4088 ձեռագրի՝ գրչուհու հիշատակարանը բազմաթիվ տվյալներ է հայտնում նրա տոհմի մասին. /256ա/ «Փա՛ռք անբաժանելի եւ միասնական Սուրբ Երրորդութեան՝ Հաւր եւ Որդոյ, եւ Հոգոյն Սրբոյ այժմ եւ անգրաւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամեն: Որ ետ կարողութիւն անարհեստ եւ անիմաստ գրչի հասանել ի յաւարտ տառիս՝ աստուածայարմար եւ անգին մարգարտիս, զքնարիս աստուածաշունչ մարգարէին Դաւթի, որ է Սաղմոսարան, որ կոչի Երգարան եւ Ատենի: Արդ, շնորհիւ բարերարին սկսա եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի ի թրվականութեանս հայոց ՌՃԻ. եւ Բ. (1673), ի հայրապետութեան տեառն *Յակոբայ* կաթողիկոսի սրբազան, եւ ի հովապետութեան մերոյ գտեր *Յովհաննէս* քաջ եւ արի եպիսկոպոսի, որ էր ինքն առաջնորդ *Տաթևու*, եւ ի թագաւորութեանն *Պարսկաստանի* շահ *Սլէյմին*: Եւ ունի սա առ յինքն պարունակեալ: /256բ/ Արդ, գրեցաւ սա, որ կոչի Ժամագիրք եւ Ատենի, ի յանապատն *Ծինհէլու*, ի դուռն *Սուրբ Աստուածածնին*, եւ անիմաստ գրչի հասանել ի յաւարտ տառիս եւ ողորմութեամբ նորին ի տարտամս եւ գտարաներժեալ գրիչս, երեսս առ ոտս ձեր դնելով, աղաչեմ զձեզ, ո՛վ սրբազան դասք քահանից եւ մանկունք սուրբ եկեղեցոյ, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ արինակելով, յիշեցէ՛ք գկուսակրօն եւ մահդասի *Կարապետն* ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր, որոյ ցանկացօղ եղեալ ըստացաւ զսա յիշատակ իւրն եւ ծնօղացն իւրոց՝ մահդասի *Գասբարին*, եւ մօրն *Սօլթանին*, եւ եղբարցն իւրոց՝ զսրբազան տեր *Բաղդասարին*, զկողակցին իւր *Մարամին*, եւ որդոցն՝ *Ներսէսին* եւ *Մայթնսին*, եւ որդոցն *Ներսէսին*՝ *Գասբարին* եւ *Մէլքումին*, զոր Տէր Աստուած յերկար ամօք պահեցէ, ճգնազգեաց եւ սրբազան մահդասի *Կիրակոսին* եւ կողակցոյն իւր *Սառին*, որ կարճօրեա եւ տղայ հասակաւ հանգեաւ ի Քրիստոս, եւ որդոց *Կիրակոսին*՝ զնորարնձայ եւ ըզդեռարուս ըզկուսակրօն տեր *Երեմին* եւ դստերացն՝ *Երինին*՝ ծրողի տառիս, եւ հանգուցեալ որդոցն՝ *Թադէոսին*, եւ դուս[տ]ր *Եղիսաբեթին*, եւ զխարազնազգեստ ճգ[ն]ազեաց եւ կուսակրթօն /257ա/ գտեր *Պետրոսն*, որ կարճօրեա եւ տղայ հասակաւ հանգեաւ ի Քրիստոս, եւ եղբարցն՝ *Մկրտչին* եւ կողակցոյն՝ *Մարինոսին*, եւ որդոցն՝ *Թադէոսին* եւ *Ռհաննին*, *Խաչատուրին*, եւ դստերացն՝ *Եղիսաբեթին*, *Հռ[ի]փսիսին*, եւ *Կոստանդին*, եւ կողակիցն իւր *Մարինոսին*, որ հանգաւ առ Քրիստոս, եւ միւս կողակցոյն *Յումին*, եւ որդոցն՝ *Մէլքումին* եւ *Սիմէոնին*, եւ

զիօրքոյրն մեր *Գայիանէն*, եւ ամենայն արեան մերձաւորաց՝ կենդանեաց եւ հանգուցելոց յիշեցէ՛ք եւ Աստուած ողորմի ասացէ՛ք. ամէն:

Արդ, որք հանդիպիք սմա ընթեռնով կամ օրինակելով, եւ կամ հարեւանցի զբօսնալով, յիշեսցիք զվերոյգրեալ *Կարասկետն*՝ հանդերձ այլօվքն, զի որ յիշէ, յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ, որ է աւրինեալ յաւիտեանս. ամէն: Ի վայելումն եւ ի յիշատակ զծերունի եւ սրբազան տէր *Բարդուսարին* եւ իւր որդոցն՝ (այլ ձեռքով աւելացուած՝ «տէր») *Ներսէսին*, (այլ ձեռքով արտ. լս. աւելացուած՝ «իւր կողակից *Երիքնագին*»), եւ *Մաթեոսին*, ի զօղն *Յօսազ*, ի դրան *Սուրբ Սարգսի* եկեղեցոյ, զսակաւ աշխատօղս ի սմայ զտառապեալ եւ զապիկար գրիչ *Երինէս*, որ դեռ թերավարժ գլով գրեցի. վասն խոշորութեան գրոյս եւ սխալանաց անմեղադի՛ր լերուք, վասն Աստուծոյ ներո՛ւմն արարէք: Վասն միոյ բաժակի անկաւ կամարն ի սկիտէ. ամէն: Հա՛յր մեր, որ յերկինս, սուրբ ”»²⁰:

*Հիմնական հիշատակարանից բացի ձեռագրի տարբեր էջերում կան նաև մի շարք համառոտ հիշատակագրություններ, որոնք լրացնում են բուն հիշատակարանում եղած տեղեկությունները*²¹:

Երինեի գրչագրած հաջորդ ձեռագիրը ԺԷ. դարով թվագրվող Մաշտոց է՝ ՄՄ907: Այստեղ գրչի անունը գրված է սյունակետագիր ծածկագրով. «Մեղապարտ գծող սորա սուտանուն Երինե ապաշխարողիս և իմ ծնօղացն» (86ա): *Ձեռագրի նկարագարողունը սահմանափակվում է բունական պարզ լուսանցագարդերով:*

ՄՄ10809 Ավետարանը, հավանաբար, ևս Շինուհայրի Կուսանաց անապատում է գրվել²²: Գրչի հիշատակարանում կարդում ենք. «Չանարժան գրիչս

²⁰ ՄՄ4088 ձեռագիրը նկարագրել է Ձեռագրագիտության բաժնի ձեռագրագետ Անի Առաքելյանը: Ծնորհակալ ենք նկարագրողությունը տրամադրելու համար:

²¹ 102ա Արդ, աղաչեմ զձեզ, որք հանդիպիք սմայ, զեղկելիս միով ողորմի յիշեցէ՛ք վասն Աստուծոյ:

112ա (1) Եւ զանարժան մեղաւոր գրիչս միով ողորմի յիշեա՛ վասն Աստուծոյ:

(2) Արդ, աղաչեմ զձեզ, որք հանդիպիք սմայ, յիշեցէ՛ք ի մաքրափայլ յա[ւ]ղօթս ձեր զուտուցիչ եւ կուսակրօն աւագուհի վարդաւոն իմ Երիսէն, որ բազում աշխատեաց ի վերայ իմ, զոր Տէր Աստուած հատուցէ զվարձս իւր ի միւսանգամ զարդատեանն. ամէն:

(3) Նայել քաղցրիկ հոգւոյս եւ հարազատ եղբայրն իմ նորաբոյս եւ սրբազան տէր Երիմեան, զոր Տէր Աստուած անսիրձ պահեացէ՛ սոքա մինչ ի խորին ծերութիւնն. ամէն: Հա՛յր մեր, որ յերկինս, եւ սուրբ եղիցի անուն՝:

153բ. Չտառապեալս յիշեա՛: (նման՝ 180բ):

180բ Յիշեցէ՛ք զտառապեալ, սեւերես գծողս:

222բ Եւ զթերավարժ գրիչս առ Տէր յիշեա՛:

²² Գրիչ՝ Երինե, հիշ. գրչի՝ 115բ, 186ա, 240բ՝ ԺԸ դ., հետագայի՝ 239բ, 240ա՝ ԺԹ. դ. սկիզբ:

Երինէ և զծնօղս իմ յիշեցէ՛ք ի Տէր-Քրիստոս»։ *Գրչի հիմնական հիշատակարանը միայն այս տեղեկությունն է հաղորդում*²³։

Ձեռագրի նկարչությունը դարձյալ պարզ է, հիմնականում անվանաթերթեր՝ առանց ավետարանիչների պատկերների, բուսական և թռչնային լուսանցազարդեր։ Այս ձեռագրի նկարազարդումները և գունային լուծումները նմանություն ունեն ՄՄ4088 ձեռագրին, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ գուցե այստեղ նույն ծաղկողն է աշխատել²⁴։

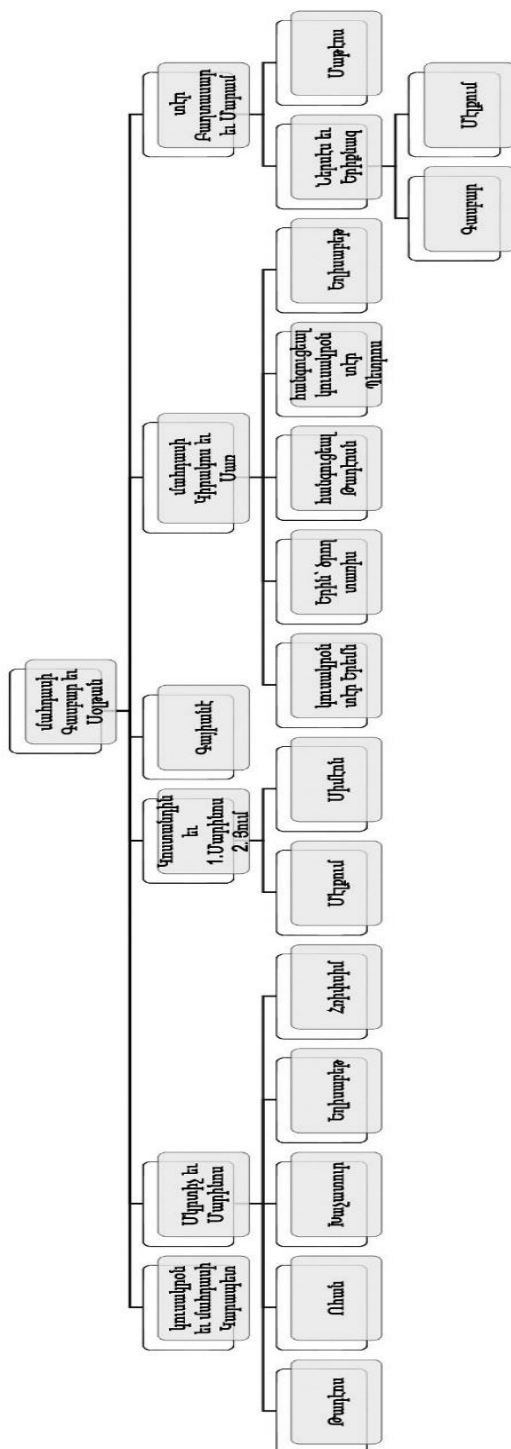
Առավել հետաքրքրական է ՄՄ7722 ձեռագրի պարագան²⁵, որտեղ հիշատակվում է Երինէ անունով ստացող. «Եւ արդ ես Երինէ ապաշխարողս հաստատուն կտակօք ետու զսա ի ձեռն եղբօր որդոյն իմոյ Գալուստ դարին.... Դարձեալ յիշեցէ՛ք վարպետ Երինան, եղբայր Օվանէսն... (391ա, ստացողի հիշատակարան)։ Վարպետ Երինա, ինչպես նաև ապաշխարող Երինէ հիշատակությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ խոսքը մեզ հայտնի գրչուհու մասին է, որը ձեռագրի ստացողն է։ ՄՄ907 ձեռագրում ևս նա իրեն ապաշխարող է կոչում։ ՄՄ4088 ձեռագրի՝ Երինէի հարազատների մասին ընդարձակ հիշատակարանում խոսք չկա Գալուստ անունով եղբորորդու մասին։

Վերը հիշատակված ձեռագրերի հիշատակարանների հաղորդած տվյալները հիմք են տալիս կազմելու Երինէ գրչուհու տոհմաձառը, որը, վստահաբար, կլրացվի հետագա ուսումնասիրությունների ընթացքում։

²³ Մատյանի սկզբի պրակի հինգ թերթը և նաև ներսի որոշ թղթեր այլ են՝ ավելի բարակ և կանաչ երանգով, գիրը առաջին հայացքից չի տարբերվում, սակայն առաջին էջի տիտղոսաթերթը՝ սև թանաքով ուրվագծված, ավելի ուշ շրջանի, գուցե ԺԸ. դարի լրացում է։

²⁴ Կարող էինք ենթադրել, որ Երինեն ինքն է ծաղկել իր գրչագրած ձեռագրերի մի մասը, սակայն դա փաստող վկայություններ չունենք։

²⁵ Շարակնոց է, թվագրված ԺՁ. դարով, գրիչը և ծաղկողը Գրիգոր երեցն է։ Ունի վարպետորեն արված մանրանկարներ՝ անհատականացված, կարմրադեղն կերպարներով (3բ-4ա, 41բ, 228ա)։ Եթե հիշատակարանում նշված ապաշխարող, վարպետ Երինեն մեր գրչուհին է, ապա ձեռագիրը կարող ենք հստակ թվագրել ԺԸ. դարի երկրորդ կեսով։

ANNA LEYLOYAN-YEKMALYAN
SEDA MANUKYAN

**NEWLY DISCOVERED PAGES OF THE LOST HERITAGE:
EXCLUSIVE FRAGMENTS IN THE MANUSCRIPT
OF THE SHE SCRIBE ERINE**

Key words: Erine, she scribe, Syunik', Shinuayr, Elysee, prophet, Eleazar, guard-leaf.

While examining guard-leaves, we found illustrated fragments of great interest in manuscript M4088. These guard-leaves which we date to the late ninth or early tenth century, are sewn at the beginning and end of the Lectionary dated to the 17th century. A comparative analysis with the old Lectionaries showed that our miniature is closer to the Paris copy of the Jerusalem Lectionary (Ms P44). These are obviously fragments of a much larger manuscript.

The origin of the fragments in question is related to Syunik'. Many issues of the early period of the miniature art of Syunik' are obscured by various circumstances. Alongside natural disasters, perhaps even more catastrophic were the hostile attacks that led to the destruction of a great number of manuscripts.

The statistics of the manuscripts which contain illustrated guard-leaves manifests that a considerable number of them were copied in various centres of Syunik', especially during the 15th-17th centuries, and probably the fragments of our interest found their way into later manuscripts copied in Syunik'.

Naturally, there were many manuscripts for secondary use at the disposal of Erine and other nuns at Shinuayr Monastery and our Lectionary could be among them.

These fragments are unique examples not only of medieval Armenian, but also of world miniature art. They have surprising parallels with the images of the saints of the new church in Tokali (Cappadocia), especially the image of St Claudius (ΚΛΑΥΔΙΟΣ). And a comparative analysis of the images of the prophets and apostles of the Syriac Bible in Paris shows directly the stylistic and iconographic parallels with our fragments.

**АННА ЛЕЙЛОЯН-ЕКМАЛЯН
СЕДА МАНУКЯН**

**НОВОНАЙДЕННЫЕ СТРАНИЦЫ УТРАЧЕННОГО НАСЛЕДИЯ:
УНИКАЛЬНЫЕ ФРАГМЕНТЫ В РУКОПИСИ ПЕРЕПИСЧИЦЫ ЕРИНЕ**

Ключевые слова: Ерине, переписчица, Сюник, Шинуайр, Елисей, пророк, Елеазар, защитный лист.

Защитные листы, вшитые в начале и в конце Лекционария XVII века (рукописи М4088) – это иллюстрированные фрагменты, представляющие большой интерес. Их можно датировать концом IX или началом X века. Очевидно, это фрагменты гораздо более крупной рукописи. Сравнительный анализ показал, что рукопись наших листов ближе всего к парижской копии Иерусалимского Лекционария (рук. Р44).

Вопрос о происхождении этих фрагментов приводит нас в Сюник. Здесь, наряду со стихийными бедствиями, возможно, еще более катастрофическими были вражеские нашествия, приведшие к уничтожению многочисленных рукописей. Не исключено, что именно фрагменты этих уничтоженных рукописей были вторично использованы в более поздних рукописях Сюника. Статистика рукописей с иллюстрированными защитными листами свидетельствует о том, что значительное количество из них было скопировано именно в различных центрах Сюника, особенно в XV-XVII веках. Вероятно, в распоряжении Ерине и других монахинь было много рукописей, хранившихся в монастыре Шинуайр для вторичного употребления, и наш Лекционарий был одним из них.

Фрагменты представляют собой уникальные образцы не только средневековой армянской, но и мировой книжной миниатюры. Они обнаруживают удивительные параллели с образами святых новой церкви в Токали (Каппадокия), особенно с образом святого Клавдия (ΚΛΑΥΔΙΟΣ). Сравнительный анализ изображений пророков и апостолов сирийской Библии в Париже также прямо свидетельствует о стилистических и иконографических параллелях с нашими фрагментами.